

выраженной информации. К этому можно добавить, что непосредственное речевое общение обладает инвентарём разнообразных интеракционных средств, обеспечивающих эффективное взаимодействие коммуникантов. К этим средствам относятся возможность двусторонней передачи сообщений, непосредственная обратная связь, средства установления и поддержания контакта, сигналы ожидаемой смены коммуникативных ролей и др.

Названные различия существуют, несомненно, и между диалогическим общением и формами литературной коммуникации, которые различаются, в частности, своей «архитектурой сложности». Вместе с тем эти различия не являются, на наш взгляд, определяющими. Более того существуют веские основания считать, что названные ранее особенности диалогического общения, свойственные и формам литературной коммуникации, являются более значимыми прежде всего потому, что диалогическое общение как филогенетически, так и онтогенетически предшествует любым другим формам коммуникации. Формы литературной коммуникации, являющиеся, таким образом, производными от диалогической

коммуникации наследуют многие из его особенностей. Наиболее характерным в этом смысле является принцип коммуникативного сотрудничества автора и читателя.

1. Dijk T.A.Van. Dialogue and Cognition – In.: Cognitive Constrains on Communication. – Dordrecht, 1984.
2. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Теоретические и прикладные проблемы речевого общения. – М., 1999.
3. Parret H. Contexts as Constraints on Understanding in a Dialogue Situation. – Amsterdam, 1998.
4. Grice H.P. Logic and Conversation. – N.Y., 1989.
5. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975.
6. Gottman E. Forms of Talk. – Oxford, 1981.

* * *

The present paper focuses on the theoretical views of different linguists on the problem of dialogue and some peculiarities of its communication. The content of the paper comprises the following problems:

1. dialogue is one of the most wide-spread forms of the communicative interaction;
2. understanding is a fact of primary importance for the dialogic communication;
3. the success of the dialogic communication depends on the correlation of the explicit and implicit information;
4. the partners' actions are based on the principles of the communicative cooperation;
5. the literary communication (author–reader's communicative cooperation) is derived from the dialogic communication.

А. М. Досанова

РЕПАТРИАНТ-ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТІЛДІК ТӨЛҚҰЖАТ ПЕН ТІЛДІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК КОРРЕЛЯЦИЯСЫ

Тілдік мәлімет алу барысында мына төмендегі сұрақтардың жауаптары талданы.
Сіз мектепке дейін қай тілде сөйледіңіз?
Сіздің ана тіліңіз:
Сіз тілді қалай үйрендіңіз?

*Ана тіліңіз ... арасында қалай қолданылады?
Сіз тілін білу қажет деген пікірмен келісесіз бе?
Тілді меңгерудің дәрежесін анықтаңыз*

Кесте 1

Мектепке дейінгі респонденттердің сөйлеу тілі % көрсеткішпен

Қазақ тілі	Түрік тілі	Қазақ және басқа	Ағылшын және басқа	Қалыс қалған
93.1	3.0	2.0	1.0	1.0

Көріп тұрғанымыздай репатриант-қазақтардың мектепке дейін басым көпшілігі – 93.1 %-і қазақ тілінде сөйлегендерін көрсеткен. Түрік

тілінде – 3.0 %, ал соңғы нұсқаларды қазақ және басқа, ағылшын және басқа деп өздері белгілеп, бірақ нақты басқа қай тіл екендігін көрсетпеген.

Кесте 2

Респонденттердің ана тілінің % көрсеткіші

Қазақ тілі	Қырғыз	Өзбек	Қалыс қалған
94.1	1.0	1.0	4.0

Бірінші және екінші кестеге қарап отырсақ репатрианттардың ана тілі ретінде қазақ тілін, мектепке дейінгі сөйлеу тілі де қазақ тілі екендігін пайыздық көрсеткіштерінде ешқандай алшақтық байқалмайды, яғни олардың қазақ

тіліне деген көзқарасының ерекше екендігін көреміз. Репатриант-қазақтардың тілдік сәйкестілік дәрежесі жоғары екен деген ой туады. Сондай-ақ, респонденттер арасында қырғыз тілін, өзбек тілін ана тілі есебінде санағандар бар.

Кесте 3

Респонденттердің ана тілін отбасында қолдануы %

	Әрқашан	Жиі	Анда-санда	Қалыс қалған
Сіздің әкеңіз бен анаңыздың	52.5	45.5	1.0	1.0
Сіздің анаңыз бен балаларыңыздың	36.6	41.6	1.0	20.8
Сіздің әкеңіз бен балаларыңыздың	36.6	42.6	1.0	19.8
Сіз және Сіздің аға-әпкелеріңіздің	48.5	47.5	1.0	2.0
Сіздің ата-аналарыңыз және атаңыз/әжеңіздің	52.5	45.5	1.0	1.0
Сіз және Сіздің ата/әжелеріңіздің	48.5	45.5	1.0	5.0

Респонденттердің ана тілі – қазақ тілінің ұрпақаралық қарым-қатынас жалғастығы ретіндегі көрсеткіші алғашқы төрт жағдай арқылы (респонденттердің өз әкесі мен аналары арасындағы; ата-аналарының өз ата-аналарымен сөйлесуі) және ұрпақшілік қарым-қатынас көрсеткіші (сіз және сіздің аға-әпкелеріңіздің қатынасы, сіздің әкеңіз бен анаңыздың арасындағы қатынасы) былай суреттелген:

Белгілі бір ұрпақ арасындағы қазақ тіліндегі қарым-қатынас *әрқашан* – 52.5%, *жиі* – 45.%, *анда-санда* – 1.0% -ды көрсетсекен болса, ал ұрпақшілік қарым-қатынас барысында респонденттер қазақ тілін *әрқашан* – 48.5%, *жиі*

– 46.5%, *анда-санда* – 1.0% қолданатын болған. Бұл көрсеткіштерден байқайтынымыз;

- шетелдегі қазақтар арасында қазақ тілі тек отбасында жиі қолданылып, ұрпақаралық және ұрпақшілік қатынаста ғана сақталып келе жатқандығын анық көруге болады;

- егер бірінші кестеде респонденттердің мектепке дейінгі сөйлеу тілі - 93.1%, екінші кестеде ана тілім - қазақ тілі деп – 94.1% пайыз санаған болса, отбасында ана тілін қолдану айырмашылығы респонденттердің этносаралық некелі отбасынан шыққандығын және отбасында ұлт тілінен басқа өзге де тілді қатар қолданатындығынан хабар береді.

Кесте 4

Сіз тілді қалай үйрендіңіз?

	мақсатты түрде (мектепте, жоғары оқу орнында, курста және т.б.)	қарым-қатынаста (жанұяда, жұмыста т.б.)	мақсатты түрде ж/е қарым-қатынаста	үйренбедім
Қазақ тілін	11.9	68.3	19	1.0
Орыс тілін	15.8	1.0	1.0	80.2
Ағылшын тілін	25.7	1.0	2.0	71.3
Араб тілі	3.0	1.0	1.0	96.6
Қытай тілі	63.4	5.0	3.0	28.7
Түрік тілі	5.9	-	-	94.1

Респонденттердің тілдерді қалай үйренгендігіне қарай мынаны айтуға болар еді. Мақсатты түрде оқылған тілдер қатарында алда қытай тілі – 63.4%, содан кейін ағылшын тілі – 25.7% және орыс тілі – 15.8%, қазақ тілі – 11.9% көрсеткіштері келтірілген. Ал қарым-қатынас жасау барысында үйренген тіл есебінде алда қазақ тілі – 68.3%, кейін қытай тілі – 5.0%. Үйренбеген тілдер арасындағы жоғарғы көрсеткішті ағылшын тілі – 96.6% мен орыс тілінің – 80.2%-дық нәтижесі көрсеткен. Біздің қостілді қоғамда қазақ тіліне қарағанда орыс тілінің қолданыс аясының кең болып тұрғаны есебінен орыс тілін білмей, оқымай келген қандастармыз көп зардап шегу үстінде. Респонденттердің өз

сөзіне қарағанда олар орыс тілінің Қазақстан Республикасында зор мәртебеге ие болып тұрғаны оларды қатты алаңдатады. Әсіресе, қазақ азаматтарының өз ана тілінде емес, өзгенің тілінде сайрап тұрғанын көргенде, орыс тілін көп жағдайда үйренгіміз келмей, керісінше орыстарға қазақ тілін үйретсе болар ма еді деп ойлайтындар баршылық.

Дегенмен, сөзсіз тілдік сана тілдік мінез-құлыққа тікелей байланысты, сонымен қатар сол тілдің немесе өзге тілдің қажеттілігі жайлы берген көрсеткіштерінде тілдік сана түрлі көрініс табуы мүмкін. 5 кестеде репатриант-қазақтардың әртүрлі тілдерді үйренуге деген көзқарасы айқын байқалған.

Кесте 5

Респонденттердің ... тілін білу қажет деген көзқарасы %

	Келісемін	Келіспеймін	Жауап беруге киналамын
Қазақ тілі	97.0	2.0	1.0
Орыс тілі	60.4	19.8	19.8
Ағылшын тілі	82.2	5.9	11.9
Қытай тілі	73.3	9.9	16.8
Араб тілі	40.6	20.8	38.6
Түрік тілі	34.7	17.8	47.5
Басқа тіл	34.7	9.9	55.4

Респонденттердің ұлт тілінен басқа қандай тілдерді білу қажет деп санайтын көзқарасы бойынша алынған мәліметтерге қарап отырсақ, қазақ тілін – 97.0%, орыс тілін – 60.4%, ағылшын тілін – 82.2%, қытай тілін – 73.3%, араб тілін – 40.6%, түрік тілін – 34.7%, басқа тілді – 34.7% білу керек деп респонденттер санайды. Тілдік сәйкестіліктің жоғарғы көрсеткіші ретінде респонденттер қазақ тілін атайды. Репатриант-қазақтардың басқа тіл деп көрсетіп отырғаны өздері шыққан елдерінің тілі болуы әбден мүмкін. Үшінші кестеде осы аталмыш тілдерді мақсатты түрде оқыған/оқытылғанын респонденттердің көрсеткіштерін

көрген болатынбыз, онда қазақ тілін – 11.9%, орыс тілін – 15.8%, ағылшын тілін – 25.7%, қытай тілін – 63.4%, қатынас барысында қазақ тілін – 68.3%, орыс тілін – 1.0%, ағылшын тілін – 1.0%, қытай тілін – 5.0% үйренгендігін көрсетті. Бұл жерде де қазақ, ағылшын, қытай тілдерінің көрсеткіштеріне қарағанда орыс тілінің алатын орны өте төмен екені байқалады.

Ал осы аталмыш тілдерді нақты қаншалықты білетіндігі, игеру деңгейіне қатысты репатриант-қазақтардың тілдік құзіреттілік көрсеткішіне мән беретін болсақ, төмендегі кестеде арқылы оны нақты көруге болады.

Кесте 6

Тілді меңгерудің дәрежесін анықтаңыз

	Қазақ	Орыс	Жауап жок	Ағылшын	жауап жок	өзге (атаңыз)
A1. Еркін сөйлеймін	99.9	2.0	8.9	4.0	14.9	36.6
A2. Қиналып сөйлеймін	1.0	45.5	-	20.8	-	4.0
A3. Сөйлемеймін	-	43.6	-	57.4	-	14.9
B1. Еркін оқимын	99.9	5.0	4.0	6.0	19.9	35.6
B2. Қиналып оқимын	-	47.5	-	30.7	-	5.9
B3. Оқымаймын	-	42.6	-	48.5	-	13.9

С 1. Еркін түсінемін	99.9	3.0	8.9	5.0	13.9	38.6
С 2. Қиналып түсінемін	-	39.6	-	23.8	-	2.0
С 3. Түсінбеймін	-	48.5	-	57.4	-	14.9
D1. Еркін жазамын	99.9	5.0	9.9	5.0	18.9	35.6
D2. Қиналып жазамын	-	42.6	-	21.8	-	5.0
D3. Жазбаймын	-	42.6	-	54.5	-	15.8

Біз репатриант-қазақтардың көптілігі болып келетіні туралы айтқан болатынбыз. Кестеден көріп тұрғанымыздай, респонденттердің тілдік құзіреттілігін анықтайтын бөліктер ретінде *A1. Еркін сөйлеймін, A2. Қиналып сөйлеймін, A3. Сөйлемеймін, B1. Еркін оқимын, B2. Қиналып оқимын, B3. Оқымаймын, C1. Еркін түсінемін, C2. Қиналып түсінемін, C3. Түсінбеймін, D1. Еркін жазамын, D2. Қиналып жазамын, D3. Жазбаймын* деген белгілер алынды.

Респонденттердің қазақ тілінде еркін сөйлеп – 99.9%, еркін оқып – 99.9%, еркін түсінемін – 99.9%, еркін жазуын – 99.9% әрине орыс тілінде еркін сөйлеп – 2.0%, еркін оқып – 5.0%, еркін түсінемін – 3.0%, еркін жазуымен – 5.0% және ағылшын тілінде еркін сөйлеп – 4.0%, еркін оқып – 6.0%, еркін түсінемін – 5.0% , еркін жазуымен – 9.90% салыстыра қарау әрине қиынға соғары анық, өйткені арасындағы теңсіздік дәрежесі өте үлкен. Керісінше, респонденттердің өзге тілді білу құзіреттілігі орыс және ағылшын тілдерімен салыстырғанда анағұрлым жоғары. Өзге тілде еркін сөйлеп – 36.6%, еркін оқып – 35.6%, еркін түсініп – 38.6% және еркін жазу – 35.6.0%-дық көрсеткіштері өте жоғары екендігін аңғартады.

Сауалнама барысында респонденттер ана тілі – *қазақ тілінде* қиналып сөйлеу, қиналып оқу, қиналып түсіну, қиналып жазу жағдайлары кездеспеген болса, яғни олар бұл сұраққа жауап бермеген. *Орыс тіліндегі* бұл үдерістерге қиналып сөйлеу – 45.5%, қиналып оқу – 47.5%, қиналып түсіну – 39.6%, қиналып жазу – 42.6%, немесе мүлде орыс тілінде жазбау – 42.6% жағдайлары кездеседі. Сондай-ақ бұл жағдайлардың *ағылшын тіліне* тән көрсеткіш нәтижесі қиналып сөйлеу – 20.8%, қиналып оқу – 30.7%, қиналып түсіну – 23.8%, қиналып жазу – 21.8%, ал жазу барысында аталмыш тілді қолданбайтындығы туралы – 54.5% респонденттер мәлімдеген.

Респонденттердің өзге тілді қолдану барысында қиналып сөйлеуі – 4.0%, қиналып оқуы – 5.9%, қиналып түсінуі – 2.0%, қиналып жазуы – 5.0% немесе жазбау – 15.8%-ды көрсетеді.

Репатриант-қазақтардың аталмыш тілдерді орыс тілін, ағылшын тілін, өзге тілдердегі

құзіреттілігі жоқ респонденттер қатары да баршылық, ондай респонденттердің қатарына орыс тілінде сөйлемеймін – 43.6%, оқымаймын – 42.6%, түсінбеймін – 48.5%, жазбаймын – 42.6%, ағылшын тілінде сөйлемеймін – 57.4%, оқымаймын – 48.5%, түсінбеймін – 57.4%, жазбаймын – 54.5% өзге тілде сөйлемеймін – 14.9%, оқымаймын – 13.9%, түсінбеймін – 14.9%, жазбаймын – 15.8% деген жауаптарда сауалнама барысында алынды.

Тұжырымдар.

Репатриант-қазақтардың тілдік құзіреттілігі жайлы алынған сауалнама мәліметтеріне қарап келесідей тұжырым жасауға болады:

а) ана тілі, оны отбасында қолдану жағдайына қарай респонденттердің тілдік сәйкестілік дәрежесі жоғары деңгейде деп атауға болады. Қазақ тілін 100% біліп және оны үйрену керек деген пікірмен толықтай келіседі, ана тілі есебінде қазақ тілін 94.1, мектепке дейін де осы тілде 93.1 сөйлегендерін мәлімдеген. Тілдік құзіреттілік тұрғысынан қарар болсақ, қазақ тілінде еркін сөйлеп – 99.9%, еркін оқып – 99.9%, еркін түсінемін – 99.9%, еркін жазамын – 99.9% деген мәліметтерді алдық.

ә) басқа ағылшын – 82.2%, қытай – 73.3%, орыс – 60.4%, тілдерін білу керек деген пікірді қолдайды, алайда бұл тілдердігі құзіреттілік көрсеткішінің жоғарғы деңгейін алатын болсақ, әрине орыс тілінде еркін сөйлеп – 2.0%, еркін оқып – 5.0%, еркін түсінемін – 3.0%, еркін жазуымен – 5.0% және ағылшын тілінде еркін сөйлеп – 4.0%, еркін оқып – 6.0%, еркін түсінемін – 5.0%, еркін жазуымен – 9.90% салыстыра қарау әрине қиынға соғары анық, өйткені арасындағы теңсіздік дәрежесі өте үлкен. Респонденттердің қытай тілін білуі – 73.3% Бұл респонденттердің «өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деген пікірді құптайтынын аңғартады.

б) керісінше, респонденттердің ана тілімен қоса өзге тілді білуінің жоғарғы деңгей көрсеткіші орыс, ағылшын тілдерін салыстырғанда жоғары екендігін аңғартты. Өзге тілде еркін сөйлеп – 36.6%, еркін оқып – 35.6%, еркін түсініп – 38.6% және еркін жазу – 35.6%-ға тең. Өзге тілдер қатарына студенттердің тұрып

келген елдерінің тілі деп ойлау керек. Бұл аталмыш жағдай арқылы біз репатриант-қазақтардың көптілігі (қазақ тілі + өздері тұрған елдің тілі) екендігін көреміз. Жалпы алғанда тілдік тұлға ретінде респонденттердің тілдік төлқұжаты алуан түрлі, тілдік құзіреттілігі өте төмен тіл ретінде орыс тілін айтуымызға болады. Орыс тілін респонденттердің білмеуі, ол тілде сөйлемеймін – 43.6%, оқымаймын – 42.6%, түсінбеймін – 48.5%, жазбаймын – 42.6% көрсеткіштеріне қарап, шын мәнінде ҚР оралман ағайындардың тілдік бейімделу жағдайы қиын екенін дәлелдесе керек.

в) шетелдерде тұрып жатқан қазақ диаспорасында қазақ тілі ішкі этносаралық қатынас есебінен сақталған. Осыған байланысты олар әдеби қазақ тілі мен ҚР-да кең қолданылатын этносаралық өзара қатынас құралы есебіндегі

орыс тілін меңгерудегі айтарлықтай қиыншылықтарды бастан өткереді. Дегенмен Қазақстанға келген және келуші оралмандардың есебінен республикадағы этнотілдік жағдаяттың өзгеруіне өзіндік маңызды ықпалын тигізері анық деп сенуімізге болады.

Мемлекеттік тілде сөйлеушісі көп болып қоғамның барлық саласында жұмсалса онда біздің қоғам толықтай қазақшаланатыны анық. Ол үшін ұлттық сана-сезім түгелдей ана тілдік сипатта болуы шарт әр Қазақстандықтардың бойында туған жерге деген сүйіспеншілік пен халыққа деген жанашырлық сезімі болуы керек.

В данной статье рассматривается языковой паспорт и языковая компетенция репатриантов-казахов.

In given article the language passport and the language competence of repatriates-Kazakhs is considered.

Д. А. Досмаханбет

«ЖҰМАҚ» ПЕН «ТОЗАҚ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ДІН ҰҒЫМЫНДАҒЫ ТҮСІНІГІ»

Әр ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дамиды.

Бүгінгі таңда дағдылы және күнделікті ойлауда ұлттық мәдени спецификасы айқын мәдени концептер ғана назарға алынып отыр, олардың негізінде адам мен оны қоршаған ортаның байланысын анық көруге болады. Бұл терминге бет бұру философия мен лингвистика арасындағы қарым-қатынастың күшеюмен байланысты. Логика ғылымында «концепт» термині мен «ұғым» термині бара-бар терминдер ретінде қарастырылады. Сондықтан жетпісінші жылдарда тілдің логикалық анализі бойынша жазылған еңбектерде «*concept*» ағылшын сөзі «ұғым» сөзімен немесе «*семантикалық түсінік*» сөзімен алмастырып отырды. Ал сексенінші жылдардағы зерттеушілер «*концепт*» терминінің тұтас лингвистика категорияларындағы дербес мағынасын ұғына бастады.

«Тілдің логикалық анализі» тобының мақалаларында бұл ұғымның тура дифинициясы берілмейді. Бәлкім «*concept*» терминінің мағынасы түсінікті, арнайы түсіндіруді қажет етпейді

деп есептелгеннен болар. Алайда, концепт терминінің тек рухани мәдениеттің «кілт-сөзі» деген ұғымды ғана бермейтіндігі анық, өйткені ол «концепт» сөзіне емес, «мәдени концепт» тіркесіне эквивалент болады. Осыдан келіп «жай ғана» концептің бар екендігі көрінеді.

Бұл зерттеулер өз бастауын орыс философы С.А. Аскольдов-Алексеевтың 1928 жылы «Русская речь» [1] жинағында жарық көрген «Концепт және сөз» мақаласынан бастау алады.

Ғалым В.В. Колесов «Концепт культуры: образ – понятие – символ» [2] мақаласында С.А. Аскольдов-Алексеевтың концепт жайлы ойлары мен сөздері Г.Шпепттің «закругленные объемы смысла», А. Лосевтың «принципиальное значение» жайлы іліміне, С. Франктың «уақыттан тыс мазмұн» идеясына жақын келетіндігін, А.А. Потебняның сөздің «ішкі формасы» жайлы ойларын еске салатындығын айтады. Сөздің семантикалық құрылымында «алғашқы түсініктің» болатындығын В.В. Виноградов та айтқан. В.В. Колесов В.В. Виноградовтың бұл терминмен қазіргі зерттеудегі концепт танылып жүрген бірлікті атағандығын дәлелдей түседі [3, 943].

В.В. Колесов С.А.Аскольдов-Алексеевтың ізінше шынайы дүниені тілдік мәдени жағынан